

Çeviri:

18.Yy Sonunda Tarihsel Düşünüm ve Tarih Yazımı Betimlemelerinde
Genel ile Özel Olanla İlgili Sorun*

Das Problem Des Allgemeinen Und Des Besonderen Im Geschichtlichen
Denken Und In Den Historiographischen Darstellungen Des Spaeten 18.
Jahrhunderts

Peter Hanns REILL

Türkçeye Çeviren: Doğan GÜN**

18.yy. ikinci yarısı, somut bir ifadeyle Geç Aydınlanma döneminde beliren tarih anlayışının, tarih olgusunun bilimsel betimi ve tanımının yeniden biçimlendirilmesi yönünde anlamlı ve derin bir çabanın egemen olduğu bir zaman dilimiydi. Bu anlamda, tarih biliminin hakikat üretme talebi bakımından diğer önde gelen bilimlerle aynı konuma getirilmesi, hatta bazı açıdan tüm bilimsel açıklamaların temel usulü haline yükseltilmesi için çok bilinçli bir program geliştirilmiştir¹. Bu programı somutlaştırma

---

* Peter Hanns Reill, "Das Problem des Allgemeinen und des Besonderen im geschichtlichen Denken und in den historiographischen Darstellungen des spaeten 18. Jahrhunderts", In: *Theorie der Geschichte 6*, Hrsg. Von Karl Acham und Winfried Schulze, dtv, wissenschaft, München 1990, S.141- 168. (ISBN 3-423-04544-2).

** Yrd. Doç. Dr. Doğan Gün, Mersin Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü. E-posta: dogan_gun@mersin.edu.tr

¹ Bu konuyla ilgili hususları başka bir yerde tarif ettim. Kşl. Peter Hans Reill, *The German Enlightenment and the rise of historicism*. Berkeley und Los Angeles 1975; aynı kişi, Barthold Georg Niebuhr and the Enlightenment tradition. *German Studies Review* (1980) içinde; aynı kişi: *Die Geschichtswissenschaft um die Mitte des achtzehnten Jahrhunderts*. In: *Die Wissenschaften in Deutschland um die Mitte des achtzehnten Jahrhunderts*.

çabasına giren dönemin tarihçileri bir anlamda mecburen hem uygulayıcı hem de kuramsal düzlemde genel olanla özel olan, yani bütün ile parça, daha da ileri giderek ve devamında da senkronik (eşzamanlı) ile diyakronik olan arasındaki ilişkinin yeniden tanımlanması bağlamındaki sorunla karşı karşıya kalmışlardır. Bu doğrultuda alevlenen tartışmaların ilerleyen safhalarında tarih kuramcılar ile tarih bilimciler çok sayıda çözüm önerileri sunmuştur. Bu öneriler şu an tarih bilimsel düzlemdeki tekrar oluşturma tekniği bakımından olsun tarihsel açıklama yöntemleri bakımından olsun tarihsel bakış açılarının kurgulama ile açıklamada biçim, içerik ve tarz hakkında şu anda da sürdürülen güncel tartışma için önemli ipuçları sunabilir.

Tarih biliminin geç aydınlanmadaki bakış açısına yansıyan ikilem aslında kolay tarif edilebilir, ancak çok zor çözüme kavuşturulabilir niteliktedir: Tarih bilimi, çağ ile toplumun en temel sorularına, salt edebi bir betim olmaksızın veya adeta sadece akademik bilgi ve donanıma sahip “sırdaş” olanlarca anlaşılan seçkin bir dilde eriyip kaybolmadan yanıt üretebilecek yönde nasıl dönüştürülüp yeniden temellendirilebilir? O dönemde olsun bugün olsun, tarih yazımı geleneğinin tüm metinsel birikimi gözden geçirilince çok da şaşırtmayan bir sonuç olarak büyük bir bölümü yetersiz bulunmuştur. Bugüne kadar ki tarih yazımının en bariz hatası, anlaşılan o ki, özel olana, yani verilere odaklanan bir ilgide düğümleniyordu. Bu anlayışı biz bugün artık “naif pozitivizm” diye nitelendiririz. Tüm dünyadan çeşitli tarihçiler bu eleştiriye kabul ederek, “koleksiyoncular”ın bu vesileyle reddedilen ve hor görülen meslek grubunu betimlemek için kullanabildikleri en keskin açıklamaları sunmaya koyulmuşlardır.

Bu anlamda 1767 yılında Almanya'nın Göttingen kentinde etkin olan tarihçi Johann Christoph Gatterer, o döneme değin Alman tarihinin açıklana geldiği tarzı konusunu şikâyet ederek “çoğu Almanın tarih konusundaki zevksizliği ve kabalığı; küçük ayrıntılara olan düşkünlüğü, muharebelerin tasvirindeki hırsı... Edebi kurgulama ve söylemlere yönelik hadsiz aşkınlığı, bilgililiği aslında gizlemek gereken yerde ortaya koymadaki telaşını; velhasıl alıntılama hastalığını”² yerden yere vuruyordu. Aynı konu yirmi yıl sonra ismi bilinmeyen anonim bir yorumcu tarafından ele alınarak aynı

Yay. Rudolf Vierhaus. Göttingen 1985; aynı kişi: *Structure and narrative in eighteenth-century historiography*. In: *History and Theory* (1986); aynı kişi: *Science and the science of history in the Spaetaufklaerung*. In: *Aufklaerung und Geschichte. Studien zur deutschen Geschichtswissenschaft im 18.Jahrhunderts*. Yay. E. Bödeker, G. Iggers J. Knudson und P.H. Reill. Göttingen 1986.

² Johann Christoph Gatterer, *Vom historischen Plan*. In: *Allgemeine Historische Bibliothek*. Cilt 1, 1767, sayfa 80.

şikâyetler “o kuru Alman tarih yazımcıları”na yönelik sıralanmıştır. Bu şikâyette aynı tarihçilerin “veri ve isimleri toplayıp kuru bir iskelet sunarlar, böylece de tarihin ruhunu ortadan kaldırdıkları”³ dile getiriliyordu. Birbirinden kopuk verilerin yığılması ile ilgili yönelimsizlik durumu hakkında belki de en kapsamlı yargıyı Adam Ferguson *The Principles of Moral and Political Science* (1792) adlı eserinde ortaya koymaktadır. Bu eserde toplum ve tarih üzerine görüşlerinin özü şu şekilde dile gelmektedir: “Düzensiz çeşitlilik dağıtııcıdır ve akli karıştırır; ayrıca, çilenin salt ussal güdümlü bir varlık için düşünülebilecek en yüksek çeşidi, onu sayısız, evet, aralarında ikisinin bile en ufak bir benzerliği veya ilişkisi bile bulunmayan bireylerin dünyası ile karşı karşıya getirmek olsa gerek.”⁴

Kuşkusuz geç aydınlanma döneminin birçok düşünürü, tarih biliminin yeniden tanımı için uğraşları içinde güvensizliğe düşmüştür. Bu güvensizlik ve kendini emniyetsiz hissetme duygusu belki de daha yoğun şekilde tarih yazımının eserlerini okuyanlar için söz konusu oluyordu; bunlar büyük bir olasılıkla, Ferguson’un andığı en yüksek derecedeki çilenin kurbanlarıydı. Ancak tarihin neresinde, bu güvensizliği ortadan kaldıracabilecek bir düzen bulunabilirdi ki? O dönemdeki tarihçilerin hemen hemen tümü ağız birliği etmişçesine, düzenleyici ilkelerin “varsayımsal (ipotetik) düşünüş” içinde, soyutlamalarda veya “spekülatif, metafizik çıkışlı gerekçelendirme ve düşünce zincirlerinde” bulunamayacağını açıklıyorlardı. Verilerin mekanik şekilde düzenlenmesi içi boş ve verimsiz bir işlem olarak değerlendirilirken temelsiz kuramların alanına doğru kayma ve sapmalar ölümcül olarak nitelendiriliyordu. “Koleksiyoncular”ın yoldan sapmalarına rağmen yine de tarih yazımının taşıyıcı unsuru verilerde, yani özel olanda kabul ediliyordu. Bu ilke, birçok kişi tarafından destek ve onay görüyordu, örneğin Herder de bu kişiler arasındaydı. Ona göre, “Tarih düşünürü açısından soyutlama değil, tarihin kendisi esas olabilir[di] ancak.”Tarih düşünürünün, böyle bir temele dayanmaması halinde, “sayısız veriyi en azından belli bir genelleycilik içinde birbirleriyle ilintilemediğinde yanıltıcı çıkarım ve sonuçlar elde edebileceği tehlikesi”⁵ içine gireceğini belirtmiştir. Herder bu ilkeyi Kant’ın “idea”lara yönelik yazdığı yıkıcı eleştirisine karşı sergilediği yoğun itiraz yazısında da dile getirmektedir: “Ayrıca ileride bizim yüzyılımızın metafizik konusundaki yaklaşımlarımızın mucizeleri de

³ Anonim, in: *Hannoverisches Magazin*, 44. Kısım, Haziran 1787, sayfa 690.

⁴ Adam Ferguson, *The Principles of Moral and Political Science*, 2 cilt, Edinburgh 1792, cilt 1, sayfa 273.

⁵ Johann Gottfried Herder, *Ideen*, cilt 1, 8. kitap, önsöz sayfa 282

görülebilecektir. Felsefe düşkünü arkadaşımız hiçbir veriyi girme tenezzülünde bulunmamıştır, oysa her şey verilere dayanmaz mı; o ise, sanki bunlar yokmuş gibi davranabiliyor.” Ve devamında da, “sadece olgu verilerine göre ve rakamsal gerçeklikler hakkında analogi ve gözlem yoluyla gerçekçi felsefe olanaklı olduğu”nu vurgulamıştır. Buna uygun olarak da “felsefenin laf salatasından kurtulup deneyim ve gerçekliklere ulaşılması”⁶ talebini ortaya koymuştur. Soyutlama yolu o dönemin tarihçileri için, Ferguson’un da belirttiği gibi “belirli nitelikselliklerin ve koşul durumlarının saptanması olarak anlaşılmalıdır; bu niteliksellikler ve durumlar başka özellikler ve durumlardan ayrılmaktadır, ancak yine de doğal olarak bunlarla ilişkilidir.”⁷ Bunun sonucu olarak ampirizm ve soyut düşünme yöntemi, birbirinden ayrı bir çıkışla olsa da, aynı hataya düşmüştür. İlişkili ve birbirine bağlı olması gereken şeyleri birbirinden ayırıyor veya ayrı bırakıyorlardı; bu nedenle de özel olanın, “eşyaların düzeni” içinde sahip olduğu “doğal” ve önemli konumunun önünü kapatıyorlardı. Ferguson’un eleştirisini kabul edersek, hangi yoldan düzenin oluşturulabileceği ve – çok daha önemlisi- ne ampirizm ne de soyutlama aracılığı ile kavranılamayan bu düzenin nelerden ibaret olduğu sorusu karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda dönemin iki tarihçisi, diyeyi Adam Ferguson (1723 – 1816) ile August Ludwig Schlözer’in (1735 – 1809) verdiği yanıtları daha yakından ele almak istiyorum. Bu tarihçilerde 18. yüzyıl sonuna özgü irdeleme anlayışındaki özel olanla genel olanın ilişkisi üzerine sürdürülen tartışmada merkezi önem taşıyan düşünme biçimini salık veren tanım ve düşüncelere rastlıyoruz. İşte özellikle de bu düşünme biçimi şimdiye değin tarih felsefesi ve kuramı içindeki tarihçiler tarafından çoğunlukla göz ardı edilmiştir.

Düzen içermeyen çeşitliğin yarattığı “terörü”n tarifinden önce Ferguson, özelin, içinde kendi varlıksallığına eriştiği “genel biçim”i belirginleştirip “özel örneklerden yola çıkarak genel birleşim durumuna ve bütünün sistemine doğru”⁸ ilerlemek için özen gösterilmesi gerektiğine değinmektedir. Doğanın dizgesini ve tekil parçaların birbiriyle ilişkisini ise şu şekilde betimlemektedir: “Doğanın sistemini oluşturan parçalar, tıpkı bir köprü kemerinin taşları gibi hem destekleyici niteliktedir hem de desteklenirler, ancak

---

⁶ Herder’in Soemmering’e yazdığı 28 Şubat 1785 tarihli mektuptan. In: *Samuel Thomas Soemmerings Leben und Verkehr mit seinen Zeitgenossen*. Leipzig 1844; 1. cilt, sayfa 29 ve devamı.

⁷ Adam Ferguson, *Institutes of Moral Philosophy*. Edinburgh 1769: 64.

⁸ “...from particular specimens to the general combination and the system of the whole”, yani: *belirli örneklerden genel kombinasyon ve tümelin sistemine doğru* ilerlemekten bahsedilmektedir burada. *Principles*. 1. cilt, sayfa 273.

onların güzelliği aynı sakin ve durağan türden değildir. Hareketin ve hayatın ilkeleri onların etkilerini, aynı zamanda hızlıca geçip yok olan ve aralıksız devam eden eşyaların (nesnelerin) düzeninin oluşumunda birleştirmektedir. Bütünlük canlı ve sürekli faaldir. Ortam sürekli değişir, bu değişimlerinde ama büsbütün durağan bir biçimin tasviri veya salt konumunun ortaya çıkarabileceğinden çok daha göze batan ve şaşırtan bir düzeni de göz önüne serer.”⁹ Schlözer ise soruna daha bir pragmatik açıdan yaklaşıyordu. Onun düşünce ilgisi, tarihin doğasına değil, tarihi ele alıp işleyebilmeye yarayan bir programın tasvirine odaklanmıştı. Bu anlamda da söz konusu olan şey, evrensel tarihin bir yeni betiminden başka bir şey değildi. Buna rağmen, onun verdiği yanıtlar Ferguson’un verdiği yanıtlarla dikkat çekici bir şekilde benzerdi. Tıpkı Ferguson gibi Schlözer de tekil olaydan başlayarak daha genel bir resme doğru ilerleme koşulu ile birleşimin gerçekleşmesini ön plana çıkarıp vurguluyordu. Şu sözler bu anlamda aydınlatıcıdır: “Evrensel tarihçi onları (dünya olaylarını) sayısız özel tarih olaylarının önceden işlenmiş konu havzasından ayıklar, eksiksiz olarak toplar, işleve uygun olarak seçer ve her bir tarih olayını diğer parçalara ve tüm arka plana göre bir ilişki içine dâhil ederek düzenler; bu dünya olaylarına bir biçim verir.”¹⁰ Ferguson’un yaptığıının aynısını burada Schlözer de yapıyor, daha somut bir ifadeyle söylemek gerekirse: birini “tamamlayıcı” (güç kaynağı), diğerini de “sistem” olarak adlandırdığı iki ayrı düzen sınıfının ayrımını sunuyor. Bir tamamlayıcı (güç kaynağı), “tüm insan türü parçalara ayrıldığı, tüm bu parçalar eksiksiz olarak numaralandırılarak sıralandırıldığı ve her bir parçadan elde edilen haberler doğru biçimde belirtildiği”¹¹ anda meydana gelir. Ancak Schlözer’e göre tarihin bu şekilde ele alınması tatmin edici olmamaktadır; nedeni ise şu noktada: “Bir tablo, parçalara ayrılıp bu ayıklanmış parçalarına göre incelendiğinde henüz bütüne dair canlı bir tasavvur sunmaz.”¹² Parçalara ayrılmış bu tablo, Ferguson’un benzetmesindeki köprü kemerini taşıyan taşların düzenine denk düşmektedir. Schlözer bu düşüncenin devamında, “bütünü kavrayan (genel) bir bakış” oluşturmak gerektiğine dair gerekçeler sunarken

---

⁹ Özgün İngilizcesi: “Parts that constitute the systems of nature, like the Stones of an arch, support and are supported; but their beauty is not of the quiescent kind. The principles of agitation and of life combine their effects in constituting an order things, which is at once fleeting and permanent...The whole is alive and in action: the scene ist perpetually changing; but in its changes exhibits an order more striking than could be made to arise by mere position or description of any forms entirely at rest.” *Principles*, 1. cilt, sayfa 174.

¹⁰ August Ludwig Schlözer, *Vorstellung einer Universal-Historie*, 2 cilt; Göttingen 1772/1773, cilt 1, sayfa 15.

¹¹ Aynı yer.

¹² Aynı yer.

“bu güçlü bakış tamamlayıcıyı sisteme dönüştürür, yeryüzünün tüm devletlerini de bir birlik (bütünlük) zeminine oturtur”¹³ diye belirtir.

Her ikisinin açıklamalarındaki belirleyici kavramlar –birlik, düzen, hayat ve faaliyet- bütünlükçü, doğa ile ilişkili bir düşünce veya “vizyon”u ortaya çıkarıyordu. Sistem tasarımı olarak bu düşüncelere merkezi bir önem atfedilerek (tarih) öğrenimin bilimselleştirilmesi vazgeçilmez görev olarak görülmüştür. Ferguson’un deyişiyle bu şu demektir: “Bilme olan sevgi ile sisteme olan sevgi aynı şeydir”¹⁴. Daha net söylemek gerekirse, bu, 18. yy. tarihsel bakışı ile yorumlamanın yeniden yapılandırılması hareketlerinin doğa bilimlerin yöntemlerinde, mantığında ve açıklama anlayışlarında kök saldıği anlamına geliyordu. Fakat bunu ifade etmek, günümüzde çoğu zaman şaşkınlık yaratır, özellikle de birbirleriyle yakın ilişki içinde duran şu iki görüşün hala geçerli olduğu görülünce: birincisi tarihselleştirici niteliktedir; bu anlayış, tüm aydınlanma döneminin bilimsel düşünüş tarzının “rasyonalizmin “(Newton’a bağlı) fizik bilimlerinden türetilmiş bir tasarımı tarafından yönlendirildiğini”¹⁵ varsaymaktadır. İkincisi bilgi kuramsal temelli olarak öncelikli olarak tarihsel bilginin doğası üzerine Almanya’nın 19.yy. sonlarında yapılan araştırmalardan meydana getirilmiştir. Bu yaklaşım doğa bilimleri ile sosyal bilimler arasında temelli bir uyumsuzluk durumunu ortaya çıkarıp (dönemi içinde belki geçerli olabilecek) bu ayrımı evrensel bir ilke olarak benimsemiştir. Buna bağlı olarak da (doğa) bilimler(in)den tarihe uyarlanan her tür kuram aktarımı örneği büyük bir kuşkuyla karşılanıyordu¹⁶. Ben burada, iki varsayımın da, aydınlanma sonu düşünce anlayışına uyarlanmaları halinde geçersiz olduğunu ortaya koymak isterim. Sosyal bilimlerin bünyesine bilimsel bir modelin aydınlanma sonuna özgü olarak dâhil edilmesi özel ile genelin birbirlerine bağlanılmasına dönük benzersiz bir deneme sağlamıştır ve bu çaba yaşlı Ranke’ye özgü tarihsellikten olduğu kadar tüm öncülerinden de farklıydı. Ancak buna rağmen, bu aktarma modeli genelde Aydınlanma ile ilişkilendiren modele denk düşmemektedir. Nitekim 18.yy. ortalarından itibaren Avrupa’nın her yerinde bazı düşünür ve bilimcilerce, bilim ve doğa ile ilgili 18.yy. başlarında savunulan mekanik modelden ayrılan yeni bir bilimsel yaklaşım

---

¹³ Aynı yer, sayfa 19.

¹⁴ “The love of science and the love of system are the same”. *Principles*, 1. cilt, sayfa 278.

¹⁵ Hayden White, *Metahistory*. Baltimore 1973, sayfa 65.

¹⁶ İki yaklaşımı Meinecke “*Die Entstehung des Historizismus*” (*Tarihselliğin oluşumu*; 2. baskı, Münih, 1959) adlı eserinde kullanmaktadır.

yayılmıştır. Tarih anlayışının yeni tanımı o halde bilimsel duyarlılıkların kapsamlı bir evrimi çerçevesinde gerçekleşiyordu. Bu nedenle de, bu yeni duyarlılığı en azından kısaca betimlemek gerektiği açıktır.

Bu duyarlılığın en özsel niteliği; düşünme, bakış ve betimlemede işleyen mekanik ve matematik modellerine yönelik bir tatminsizlikte düğümleniyordu. Doğanın “ölü”, “statik” ve ruh ile anlamdan kopuk olduğuna dair anlayışa başvurmak yerine, bir dizi bilgin felsefenin komşu disiplinleri içinde ilerlerken, nesnelere yeni bir düzenini kurgulama çabasına girmiştir; bu düzende, dinamik tasarımlar statik olanların yerine geçiyordu ve gerçeklik karmaşık ilişki denklemleri ile tanımlanıyordu. Daha yalın bir ifadeyle söylemek gerekirse, hem Descartes anlayışı hem de ilk Newton bilimi tarafından koruma altında olan doğa felsefesi içindeki mekanik ilkeler, benim “dinamik canlılık” diye adlandırmak istediğim bir anlayış adına saldırıya uğramıştır¹⁷. Bu tabiri, sonra da ortaya çıkacağı gibi şu anda tasvir edilmiş olan anlayış ile yerleşik olarak “organizma” diye nitelenen anlayış arasında bir ayırım yaptığımdan dolayı kullanıyorum.

Doğaya yönelik mekanik felsefeye dair eleştiri, ilk önce hayatın olgularına yönelen bilgi alanları ile filiz bulmuştur. Maupertuis, Bonnert, Whytt ve Buffon ilk eleştirmenler arasındaydı. Buffon bunların arasında en başarılı olandı. Kapsamlı ve etkileyici şekilde dile alınmış *Histoire Naturelle* (doğal tarih) adlı eseri, “mekanizm” odaklı çoğu aydınlanma sonu düşünürlerine dönük eleştirinin çıkış noktasını teşkil etmekteydi. Doğa bilimlerinde bu saldırı çeşitli yollardan, *sciences de la vie* (*life sciences/ hayat bilimleri*) ile en yakın ilişkili olan ve atomizm ile en küçük dahi olsa bir

---

¹⁷ Bu yeni doğa bilimsel anlayış hakkında en iyi kitap: Jacques Roger, *Le sciences de la vie dans la pensée française du XVIIIe siècle*. (18.yy Fransız düşüncesi içinde hayatın bilimleri) Paris 1971. Aynı şekilde krş. Colin Kiernan, *The Enlightenment and science in eighteenth-century France*. In: *Studies on Voltaire and the eighteenth century*. Yay. Theodore Besterman. Oxford 1973; Sergio Moravia, *From homme machine to homme sensible. Changing eighteenth-century models of man's image*. In: *Journal of the history of Ideas* 39 (1978); Arthur L. Donovan, *William Cullen and the research tradition of eighteenth-century Scottish chemistry*. In: *The origins and nature of the Scottish Enlightenment*. Yay. R.H. Campbell ve Andrew S. Skinner. Edinburgh 1982; aynı kişi, *Philosophical chemistry in the Scottish Enlightenment. The doctrines and discoveries of William Cullen and Joseph Black*. Edinburgh 1975; Francois Duchesneau, *La physiologie des lumieres. Empirisme, modeles et théories*. In: *International Archives of the History of Ideas*. 95. cilt. Den Haag 1982; aynı kişi: *Vitalism in late eighteenth-century physiology. The cases of Barthez, Blumenbach and John Hunter*. In: *William Hunter and the eighteenth-century medical world*. Yay. W.F. Bynum ve Roy Potter. Cambridge 1985; Dietrich Engelhardt, *Die chemische Zeitschrift des Lorenz von Crell*. In: *Indices naturwissenschaftlich-medizinischer Periodica bis 1850*; 2. cilt. Yay. Armin Gens, Stuttgart 1974;

ilintiye sahip olan alanlara da yayılmıştır. Eleştiri ondan sonra da “ciddi” bilimlere kadar taşınmış, hatta Fizik bilimini bile kısmen dönüştürmüştür. Bu süreç içinde, çok belirgin olarak erken aydınlanmaya özgü mekanizme karşıtlık içeren yeni bir dilsel ve tasarımsal alan yaratılmıştır.

Bu “Doğanın dili” (language of nature) hakkında bir betimlemeye girişmek şu anda ileri gitmek anlamına geleceğinden ben burada tarih biliminin yeni düzenlenmesi açısından önem taşıyan birkaç noktayı ön plana çıkarmak istiyorum. İlki yöntemle ilgili sorundur; Buffon bu sorunu Histoire Naturelle adlı kitabının giriş kısmında merkezi konu olarak görür ve ampirizm ile soyutlamaya dönük eleştirinin temel taşı olarak kabul eder. Bu, sonraki tarihçiler tarafından devralınıp uygulamada etkinleştirilmiştir. Buffon, Ampirizmin işini, gözle görülür yüzeyselliğini, başka tarihçilerin de özendiği keskin bir alayla¹⁸ deşifre ederek kısa yoldan bitirmişti. Onun soyutlamanın veya kendi deyimiyle matematik yöntemine dair eleştirisi, o zamana kadar kabul edilmiş ve bilimi bilim yapan koşulları sorgulaması nedeniyle o kadar anlamlıdır.

17.yy. sonlarında matematik içerikli kavramsallaşma bilimlerin tek ideal simge dili olarak görülmüştü. Bir açıklama matematik kanıta dayanması oranında kanıtın kendisi de o denli “gözle görülür ve makul” kabul ediliyordu. Mekanik doğa felsefesinin temeli, tekil, “rastlantısal” bilgi birimlerini birleşik ve ilişkili hakikate dönüştürmede düğümleniyordu; doğanın çeşitli belirtileri ve olguları yalın ilkelere indirgenerek bir simge dilinde dile getirilmesi gerekiyordu. Bu ideal egemen kaldıkça bilgi alanlarındaki hiyerarşi içinde tarihsel bilgiye daha düşük bir konum atfediliyordu. En basit tabiri ile tarih bilgisi “bir zamanlar vuku bulmuş nesnelere” yönelik bilgiden başka bir şey değildi; yani rakamsal verilere dönük bir bilgiydi¹⁹. Buffon ve başka birçok kişi, bu gerekçelendirme anlayışını ters yüz etmiştir. Soyut hakikatler –ve bunların içinde en iyi örneği matematiksel kanıtlar oluşturur- insanın kurgulama yeteneğinin bir ürünü olarak görülüyordu. İsabetli olsalar da verimsizdi bu hakikatler, kısacası: her biri kendi çıkış koşullarının içinde olanın dışında bir şey söylemekten uzaktı. “Salt açıklama veya

---

¹⁸ “Ben yazılarını büyük bir çalışkanlıkla çoğalttıkları o işe yaramaz çokbilmişliklerinden bahsediyorum. Bu çalışkanlık sasyesinde de ele aldıkları konu ve yabancı materyaller yığını altında boğulup gider. Bunlar hakkında çok büyük bir tehlike ve çok daha az dikkatle okurlarının karşısında konuşmaya başlarlar ki bazen bize ne söylemek istediklerini unuttukları izlenimi doğar; eh bundan dolayı da başkalarının söylediklerini bize anlatabilecekleri an da işte tam da bu noktada doğar.” George Louis Leclerc Buffon, Allgemeine Historie der Natur. Leipzig 1750, cilt 1, sayfa 18.

¹⁹ Tarihi bu şekilde Christian Wolff tanımlamaktadır: Gesammelte Schriften (Toplu eserler), 1. kısım: Deutsche Schriften (Alman Yazılar); cilt 1, sayfa 115.

tanımlama hakikatleri veya illa da bir tanım gerekiyorsa, tek bir şey hakkında farklı ifadeler”di bunlar; “tek fark, bizim kendimizin yaptığı açıklamalarla ilişkili olan hakikatler. Bu nedenle de her zaman doğru ve bağlayıcı, aynı zamanda soyut, zihinsel ve keyfi olma ayrıcalığına sahiptir”²⁰. Matematiksel tasarımlar oluşturmak yerine, Buffon’un anlayışına göre, gerçekten meydana çıkmış fiziki belirtilerin gözlenmesi gerekirdi. Bilimsel açıklama ancak biçimsel yanıyla tarihsel olabilirdi; gösterme ve bunu ifade etme tarzı ise betim²¹ olmalıydı.

Ancak, tasvir edilecek şey ne olmalıydı? Kopuk tekil görüntüler olmamalıydı kuşkusuz. Olaylar bir sistem içinde konumlandırılmalıydı, ayrıca da sadece anlam taşıyan olaylar seçilmeliydi. Buffon ve onun eleştirisine katılanların gözünde bu sistem “doğal” olmalıydı. Matematiksel kanıtlama yollarını reddettikleri için, sadece neden-sonuç denklemini önermek amacıyla yapı oluşturucu parçaları bağımsız değişkenler olarak araştırılan bir sistemin tasarımını da göz ardı ediyorlardı. Böyle bir “tamamlayıcı” (Aggregat) Buffon ve diğer aydınlanma sonu doğa bilimcilerin gözünde keyfi ve doğaya aykırı sayılıyordu. İçinde tekil unsurların bir doğal birleşimle birbiriyle ilişkili olduğu bir sistem önerdiler. Gerçekliği, bireşimsel ilişki veya bağıntıların (rapports) bir sınıfı olarak kabul ediyorlardı. Bu bağıntılar birbiriyle karşılıklı bağımlılık içindeki parçalarca oluşuyordu; kısacası bir tür kombinasyon olarak görülüyordu; buna da “synergizm”²² (ortak enerji durumu) adını koymuşlardı. Bu anlayışa göre, kombinasyon ve karşılıklı etkileşimin sonsuz olasılıkları nedeniyle hayat (yaşam) basit ve düzenli kategorilerce kavranılmaz olmalıydı. Bunun sonucu olarak da yaşam, enerji ve faaliyetten ibaret tekil merkezlerden bir araya geliyor, bunların her biri de, her ne kadar bir bütünle ilişkili olsa da, kendi özgünlüğüne sahipti. Tekil parçalar arasındaki bağlantı bu tasarıma göre mekanik (örneğin fiziki boyutta birbirine dokunarak) şekilde değil, aynı zamanda pekâlâ “sempati” (Yunanca: birleşik duygu) yoluyla uzak unsurlar arasında da yaratılabiliyordu. Eski ve biraz da hor görülen tıbbi kavram sempati “organizeli

---

²⁰ Buffon, *Historie der Natur*; cilt 1. sayfa 36.

²¹ Bu matematiksel tasarımlar Ferguson’un deyişiyle “a species of disguised tautology, in which a subject repeated in the form of a predicate is affirmed to itself” olabilirdi. (İçinde bir öncel olarak yer alan bir konunun kendisi tarafından kanıtlandığı ayrımlı totolojinin bir türü) *Principles*, cilt 1; sayfa 79.

²² *Synergy* kavramı ilk kez Stahl tarafından kullanılmıştır ve sonraları da Fransız Doktor Paul-Joseph Barthez tarafından popüler hale getirilmiştir. Krş. *Nouveaux elements de la science de l’homme* (İnsan biliminin yeni unsurları); 2 cilt; Montpellier 1778, cilt 1, sayfa 146.

beden”in²³ tasarlanması içinde belirleyen bir niteliğe kavuşuyordu. Buna bağlı olarak tüm beden, mekanik yasalara direnen ve kendi içindeki özgün ilkelerine ve kurallarına dayanan bir “içgüdü-ekonomisi” (animal economy) tarafından düzenleniyordu²⁴. Bir sistem anlayışının bu tasarımı daha sonraki organizma anlayışı ile ne kadar akrabalık gösterse de önemli bir açıdan ondan farklıydı. Kendi başına kapalı bir düzen değildi, içinde mikro evrenin makro evreni belli bir açıdan yansıttığı sabit bir yapısı yoktu. Bir güç alanı fikri bu görüşü çok iyi şekilde yansıtabilir, zira organizeli beden daha büyük bir sistemin unsuruydu, sadece kendi yapı oluşturucu elemanlarından bir araya gelmiyordu. Bu organizeli beden, daha çok, sistemi değişime uğratarak, onu tıkayarak veya onun gelişimini destekleyerek etki eden bir “tavır” (habitus: davranış tarzı) içinde varlığını sürdürüyordu. Bu anlamda bu sistem, sadece birimleri arasında değil, aynı zamanda beden ve tüm çevre arasında karşılıklı aksiyon ve reaksiyonu gerektiriyordu. O dönemin önde gelen Alman antropolog ve fizyologlarından Johann Blumenbach, kendi yaptığı bir çalışmaya dair isimsiz sunduğu değerlendirme yazısında bu sistem tasarımının avantajını şu şekilde dile getiriyordu: “Sırası gelmişken belirtmek gerekir ki, Hr. Hofr. zooloji öğretisinin bu bölümünde de, tüm tavır bütünlüğüne dikkat edilen doğal sistem anlayışını, tekil soyut karakterlere dayalı olan suni sistem anlayışına tercih etmektedir”²⁵.

Bu tasarım organizeli bedenin algılanması ve kavranması yönünde her durumda uygun görünüyordu. Ancak, tıkanmanın normal, değişimin ise sapma olarak

---

²³ Whytt bu kavramı yine yaygın kılan önder düşünürlerden biriydi. Krş. *An Essay on the Vital and other Involuntary Motions of Animals*. Londra 1751, 2. baskı, 1763. Örneğin akciğer ile kaslar arasında yoğun bir sempati varsayıyordu: “I think we cannot fairly ascribe the motions of the inspiratory muscles to any sympathy proceeding from a connexion or communication between their nerves and those of the lungs. Further, as the nerves of the inspiratory muscles and lungs, most certainly do not terminate precisely in the same part of the brain, but probably in the places somewhat distant from each other, must be owing to something equally present in these several places, i.e. to the mind or the sentient principle.” (sayfa 203)

²⁴ Whytt bu sistemi şu şekilde betimliyordu: “Again, the human body, in which there is no mover that can properly be called first, or whose motion depends not on something else, is a system far above the power of mechanics. The contraction of the heart is indeed the cause of the blood’s motion, and consequently of the secretion of the spirits (as is supposed) in the cerebellum etc., but without these spirits, this action of the heart could not be performed: these two causes, therefore, truly act in a circle, and may be considered naturally as cause and effect. Whence it is incumbent on those Philosophers who ascribe the heart’s motion to mechanical causes alone, to demonstrate the possibility of a perpetual motion is, in the opinion of the ablest Philosophers, above the powers of mechanism, and inconsistent with the known laws of matter and motion, we must be allowed to conclude, that the contraction of the heart, and the propulsion of the blood through the body, and consequently the continuance of life are not owing to any mechanical or even material causes alone, but to the energy of life principle capable of generating motion.” *Essay on Vital Force*, sayfa 299.

²⁵ *Göttingische Anzeigen* adlı dergide (1790), sayfa 27.

değerlendirilebileceği bir bakış tarzı da ortaya çıkarabilirdi. Buna önlem olarak, Blumenbach, Barthez ve Kielmeyer gibi geç aydınlanma döneminin düşünürleri –bizim tabirimizi kullanmak gerekirse- *open system* şeklinde bir gerekçelendirmeye yönelmişlerdir. Maddeye dair tanımlarında kendi kendini yaratan bir hareket düşüncesini de öngörmüşlerdir. Canlı maddeye kendi kendine hareketle ilgili bir içkin ilke atfediliyor, söz konusu hareketin kaynağında ise maddenin özünde yer alan faal güçler varsayılıyordu. Bu güçler, yön verici veya teleolojik temelde etkin ve kendi kendini gerçekleştirmeye dönük içkin bir hedefe sahip olarak tasarlanıyordu. Almanya’da özellikle Blumenbach bu düşüncüyü destekliyordu. Onun görüşüne göre, organizeli bedenler genel ve spesifik yaşamsal güçler ve enerjiler tarafından düzenleniyordu. Blumenbach, bu güçler arasında, organizmanın biçimlenmesini kontrol edip şeklinin devamını sağlayan bir oluşturma/yapılandırma güdüsünün varlığına dair görüşler ortaya atmıştır. Bu düşüncenin devamında ise şu açıklamayı da getiriyordu aynı bilimci: Bu şekilde, organizmaya verilen bir zarar, örneğin o zarar gören parçanın yerine yenisini ekleyerek ya da kaybolmuş parçanın işlevini devralacak şekilde ve oranda başka parçaları “narinleştirerek” yine dengelenebiliyordu²⁶. Blumenbach bu yoldan “genelde ayrı oldukları sanılan iki önemli ilkenin, yani organik doğaya dönük açıklamalarında fiziki-mekanik ile salt teleolojik olanın”²⁷ arasında bir bağ kurduğuna inanıyordu. Birbiriyle akraba olan organik bedenlerin aksiyon ve reaksiyon koşuluna bağlı olan teleolojik ilkenin tekrar devreye sokulması yoluyla hem istikrar hem de gelişim, merkezi önemdeki açıklayıcı kategoriler olarak hayata geçmişti. Temelde bakılınca doğanın kendisi tarihselleşiyordu. “İlerleme” veya gelişim adıyla anlatmaya çalıştığımız durum (o dönemde buna genesis veya epigenese) bu nedenle organik bedenler için doğal sayılıyordu. Ancak ilerleyen bu gelişim düzenli değildi, aksine niteliksel değişimlerden geçiyordu, “devrimler”di bunlar ve bunların içinde dış biçim yoğun olarak değişirken, yeni görünüm dereceli olarak bunu takip ediyordu. Bu yolla hassas geçiş dönemi de “sistemin tüm idaresinde / ekonomisinde ani ve beklenmedik bir devrim” sayesinde belirginlik kazanıyordu²⁸. Bu devrimler için

---

²⁶ *Über den Bildungstrieb* (Oluşturma güdüsü hakkında), Göttingen 1789. Alman tarihçi, düşünür ve şair Herder de aynı tanımı kullanmıştır: “Oluşturma (genesis) denir buna, daha somut bir deyişle, iç güçlerin bir etkisi. Doğa bunların hizmetine bir madde (kütle) hazırlamıştır, ona doğru gelişip içinde görselleşmeye mecburdur bunlar.” *Ideen*, cilt 1, 5. kitap, bölüm II.

²⁷ Johann Friedrich Blumenbach, *Medicinische Bibliothek*, cilt 3, Göttingen 1788, S 722.

²⁸ Johann Friedrich Blumenbach, *Elements of Physiology*, 2 cilt, Philadelphia 1795, cilt 1, sayfa 203.

genelde metamorfoz imgesi kullanılıyordu. Ancak, doğanın kavranılması için genetik veya dinamik teleolojik açıklamalar bulmak gerekiyordu. Bunlar niteliksel değişimleri içeriyordu, olağan durumlarda ise bu adım adım meydana çıkan (olumlu veya olumsuz türde) bir gelişme şeklinde belirginlik kazanıyordu.

Böyle bir açıklamayı bulmak çok kolay değildi, çünkü aydınlanmanın sonu bilimciler, dünyayı birbirleriyle kesişen, aktif, karşıt kutuplu güçlerce yoğunlaşmış bir şey olarak tasarlıyorlardı, bu güçlerse karmaşık bir ilişki ağı içinde aksiyon ve reaksiyonda bulunuyorlardı. Ancak bu güçlerin hiçbiri belirlenemiyor veya doğrudan algılanamıyordu. Kısacası: “mistik güçler”di bunlar²⁹. Temel epistemolojik sorun burada bu ayrı ve yine de birleşik karşıt kutuplu güçlerin ortaklaşa faal olduğunu algılamakta düğümleniyordu; ayrıca aralarındaki ilişki dinamizmini, güçleri birbirinin içine düşürmeden kavramak da büyük bir çıkmaz teşkil ediyordu³⁰. Bunu çözmek için aydınlanma sonu doğa bilimcileri doğanın birliği ve çeşitliliğini bozmadan bu unsurları yeni bir armoni anlayışı ve kabulü yönünde bir araya getiren bir kavrayışın biçimini aramaya koyuldular. Böyle bir programı hayata geçirmek ve somutlaştırma yönünde seçilen yöntemler karşılaştırmalı işlevsel analizi ve analogik çıkarım ilkeleriydi. Birinci yol, doğayı kendine özgü bir niteliğe ve özgün dinamizme sahip bir birleşik sistem olarak görmeye yarıyordu. Dahası, dış biçime odaklanmanın ötesine geçilebilir ve bu yolla yeni düzenleme araçları ve denklemleri yerleştirilebilirdi. Bu denklemlerde aktif görünmez güçler faaliyet içindeydi. Bu noktada “yaşam bilimcileri” bir işaret kuramı ve göstergibilimini geliştirirken amaç, bu dille dış biçimden içteki güdüsel güçlere, iki boyut arasında organik bir özdeşlik varsaymadan çıkarımda bulunabilmektir. Bunun dışında bu doğal sistem tasarımı, önemsiz (geçersiz) veriler olarak görülen her şeyi

---

²⁹ Buffon bunu şu şekilde açıklıyordu: “Söylediklerimizden doğada güçlerin varlığına dair bir çıkarım yapabiliriz; bu güçler tözün içinde vardır ve cisimlerin dış özellikleri ile bir bağlantıları yoktur; aksine en merkezi bölümlere etki edip onları her açıdan sarmaktadır. Bu güçler kanıtladığımız gibi asla bizim duyularımızın altında yer alamazlar (“bizim duyularımızın ürünü olamaz” *çev. Notu*), çünkü onların etkisi cisimlerin/bedenlerin içine doğru yönelir.” *Historie der Natur*, cilt 2, sayfa 28. Blumenbach oluşturma güdüsünü “*mistik nitelik*” olarak tarif ediyordu.

“Umarım okurların çoğu için, “oluşturma güdüsü” *sözcüğü* büzülme, ağırlık vs. gibi *sözcükler* kadar bir gücü betimlemekten başka hiçbir işe yaramadığı yönündeki hatırlatma gereksizdir. Zira bu gücün sabit etkisi deneyimden kabul edilmiş, *nedeni* ise, yukarıda anılan, en genel de olsa kabul edilen doğa güçlerinin nedeni kadar bizim için *mistik niteliklere* sahiptir (qualitas occulta). Johann Friedrich Blumenbach, *Über den Bildungstrieb*, Göttingen, 2. baskı, 1791, sayfa 33 ve devamı.

³⁰ Bu karşıt kutuplu güçlerin içinde sayılan birçok örnek, elektrik akımı ve manyetizme dayanan güçlerdi.

dışlayarak yerine başka, o güne kadar gözden kaçan açıları keşfetmeyi olanaklı kılıyordu. Analogik çıkarım matematiksel analizin yerine geçen işlevsel unsur olarak anlaşılıyordu. Bu yolla, yine hiçbir şekilde genelin içinde özeli kaybettirmeden, birbirine benzemeyen şeyler arasında doğa yasalarına yakınlaşan benzeşik eğilimler belirlenebiliyordu. Bu noktada aydınlanma sonu doğa bilimcileri çözülmesi gereken bir sorunla karşı karşıya kalmışlardır; zira şu göz önünde tutulmalıydı: Eğer –bu denklem doğrultusunda- doğa çeşitlilik içindeki birlik anlamında kavranılıyorsa, o zaman doğa bilimci tekil ampirik olguların çeşitliliğini en titiz şekilde araştırmakla yükümlü olduğu kadar yaratıcı doğa bilimsel tasavvur gücünü de geliştirmek zorundaydı³¹.

Önerilen çözüm, her iki etkinliğin karşılıklı etkileşmesine yer ayırarak ikisini de aynı anda yapmak yönündeydi, böylelikle de kavrama yetisinin, dizgeli tartışma odaklı formel mantığın olanaklı kıldığından daha yüksek bir konumuna erişilebilirdi. Bu tür kavrama biçimine bakış, *yaratımcılık/keşifçilik* (divination) veya sezgi adı verilmişti³². Somut düşünme olayı bu durumda iki huyun arasında bir alış verişin, daha net bir ifadeyle, birinden diğerine doğru birinin diğerini besleyeceği veya sınırlandıracağı şekilde gitme ve dönme hareketin gerçekleşmesiydi³³.

Bu duruşu diyalektik düşünmenin bir biçimi olarak yorumlamak elbette ki çok cazip geliyor. Kuşkusuz diyalektik düşünme biçimi ve yaklaşımı ile ortak birçok noktaya sahiptir, ancak böyle bir bağlantı kurmak –yani 18. yüzyıl sonu düşünürlerini Hegelci suretlerine dönüştürmek- kanaatimce yersiz olurdu. Bu aydınlanma sonu düşünürleri her defasında doğanın “göz gözü görmez karanlığı”nı aşabilmenin ve çeşitliliğin

---

³¹ “Doğa bilimlerin öğrenimi iki özel olumlu huy gerektirir, bunlar birbirinin karşıtı gibidir; somut bir ifadeyle söylemek gerekirse, her şeyi tek bir anda bütünleştiren ateşli bir kavrayış gücünün büyük bilgeliği bir yanda, diğer yanda ise doğal bir çalışkanlığın sadece tekil bir parçaya odaklanan küçük ilgi yoğunlaşması.” Buffon, *Historie der Natur*. Cilt 1, sayfa 4.

³² “Doğa olgularının sınıflandırılması hususunda takip edilmesi gereken yöntemsel düzen, benzerliklerin ve benzemeyen tarafların sadece bir parçadan türetilmemesi, aksine tümünden çıkarılması gerektiğini çok iyi anlamakta odaklanır. Ayrıca bu görselleştirici (olguya dönük) yöntemin şekle, büyüklüğe (orana), dış görünüşe, çeşitli parçalara, sayısına, konumuna, evet, hatta tözüne dayanması gerektiği unutulmamalıdır”. Buffon, *Historie der Natur*, cilt 1, sayfa 15.

Blumenbach bakış yöntemini (olgu odaklı yaklaşımı) merkezde tutuyordu: “İnsan türündeki çeşitliliği olduğu kadar diğer doğa tarihindeki durum göz önünde tutulurken, *görselleştirici bilgiler* olmaksızın hiçbir sağlam adım atılmayacağına göre, doğa araştırmaları ile geçirdiği 15 yıldan beri sayın bakan bilimci arkadaşımız doğanın doğrudan kendisinden çıkarım yapma yolunda her geçen günle birlikte daha fazla alt veriler elde etmek için her şeyi yapmıştır.” Göttingische Anzeigen (1790), sayfa 25.

³³ Göttingen’li düşünür Feder bunu şu şekilde açıklamıştır: “Temelli bilginin oluşabileceği orta yol, yani iç ve dış doğanın titiz gözlemlenmesi yolu ile dikkatli analogik varsayım yolu, bizim anlayışımıza göre hiç olmadığı kadar yandaşlarına sahiptir artık.” Göttingische Anzeigen (1786), sayfa 66.

ardındaki birliğe (bütünlüğe) akıl yoluyla erişebilmenin olanaksızlığını vurgulamışlardır³⁴. Mantık öğretisinin ikili (biner) sistemlerin evrensellik düzeyindeki kullanılabilirliğini reddediyorlardı, bu da diyalektiğin evrensel kullanılabilirliğini reddetmektir. Foucault'nun belirttiği gibi, böyle bir sistemde “ilişkilendirici bir unsur, göstergenin kendisi ile içeriğin arasına giren bir karanlık yoktur”³⁵. İkili (biner) sistemler, gösteren ile gösterilen arasındaki mesafenin ortadan kaldırılabileceğini ve böylelikle de aklın adeta dünyaya bakabileceği, buna karşılık olarak dünyanın da ussal düzenlenmiş olarak “geri bakabileceği” kabulünü içerir. Doğaya ilişkin aydınlanma sonu felsefesi gösterge ile gösterilen arasındaki anılan o karanlığı tekrar canlandırır. Dönemin algısı üçlü bir işaret sistemi üzerine inşa edilmişti: “göstergeyi, gösterileni ve ikisinin buluşmasının (conjuncture) koşullarını kapsar”³⁶. Bu ara yetkinlik, yani “iç biçim”, ilk örnek (prototip) veya *temel-biçim (Urform)*, gerçi gerçektir, ancak yine de tanımlanması olanaksızdır³⁷. Asla görülmesi söz konusu olamazdı, kavranılır veya doğrudan teşhis edilebilir kılınamazdı. Varlığı olguların (fenomenlerin) gözlemi, yani “dönüşüm”lerinin dışsal belirtileri tarafından bulgulandığı söylenebilirdi. En iyi durumda onun doğasına dair bilgi, iç sınırlarının birisinden diğerine doğru bir süreçsel hareketle ilerleyerek kazanılabilirdi, daha somut bir söylemle, gösterge ile gösterilen arasındaki “içsel ilişkiyi” anlamayı daha da belirginleştirecek şekilde³⁸ akışkan ve değişkenlik dolu bir süreç içinde ilerlemek esastır. Uyumlu bir doğa anlayışına dönük bu öneri ile geç aydınlanma döneminin doğa bilimcileri tekrar, Foucault'nun “klasik çağ” diye nitelediği dönemin öncesindeki doğa anlayış tarzına bilinçli olarak tekrar dönmüş oldu; bu dönem aynı zamanda 17.yy. bilimsel devriminin öncesine işaret etmektedir. “Mekanik düşünüşü” aşmak için bu bilimciler, mekanizm odaklı anlayışın bilimsel tartışmadan

---

³⁴ Blumenbach, *Elements of physiology*, cilt 1, sayfa 177; aynı zamanda karşılaştırma: Karl Theodor von Dahlberg, *Grundsätze der Aesthetik, deren Anwendung und künftige Entwicklung*. (Estetiğin temel ilkeleri, bunların uygulanması ve gelecekte gelişmesi), Erfurt 1791: “Estetik düşünüm her seferinde bağlantıları açıklanmasında hissedilmiş görsel etkilerden yola çıkarak bizim görünmez iç nedenlerine ve güçlerine çıkarımda bulunmalıdır”. (sayfa 7).

³⁵ Michael Foucault, *The order of things. An archeology of the human sciences*. New York 1971, sayfa 42.

³⁶ Aynı yer.

³⁷ Her üç kavram da görülemez ve çeşitlilikteki özdeşliği sağlayan orta nokta (merkez) için kullanılan ifadeydi. Buffon “iç biçim” kavramını, Robinet Prototip kavramını, Goethe ise temel-biçim (Urform) kavramını kullanmıyordu.

³⁸ Goethe bu anlamda en iyi örnek sayılabilir: “Bütün hayatım boyunca edebiyat yaparak ve gözlemleyerek, bireşimsel yoldan, ve sonra yine analitik ilerleyerek, insan zihninin genişleme ve büzülme ilkesine denk, benim için, ikinci bir nefes alma gibi, hiçbir zaman ayrı değildi dünya, aksine: hep akışkan ve yoğundu.” *Die Schriften zur Naturwissenschaft*. Deutsche Akademie der Naturforscher Leopoldina; cilt 9, sayfa 91.

dışlamayacağı çalıştığı yaklaşımı da bir bakıma kabullenmek durumundaydılar. Fakat aynı zamanda da bilimdeki kabul edilmiş ve mekanizm anlayışı sayesinde ortaya çıkan ilerlemeleri de inkâr etme olanakları da yoktu. En sonunda doğanın “tekrar canlandırılması” girişimine yönelip bu yolla toplum ve sosyal bilimlerin bir doğasallaştırılmasını sağladılar.

Yeni olan bu “doğanın dili”ni geç aydınlanma dönemindeki tarihçiler büyük coşkuyla sahiplenmişti, zira hemen hemen hepsi aynı inançla tarih ile doğa arasında bir ilişkinin bulunduğunu düşünüyordu. Gerçi bu kabul aydınlanma dönemi için toplam bakışta tipik bir durumdur, ancak yüzyılın ortalarındaki yeni doğa tanımlaması bu inanişe yeni bir güç katmıştır. Bu güç, doğrudan tarih biliminin temel ilgi alanlarına hitap ettiği için tarihsel düşünmeyi de kurtarmıştır. Doğa ile benzeşiklik en hararetle kararlılıkla her taraftan savunuluyordu. Herder örneğin –tanınmış tarzı ile- cesur bir dille insan tarihinin tanımında şu sözleri söylüyordu: “Bütün insanlık tarihi özünde zaman ve mekâna göre uyarlanmış, insana ait güçlerin, eylemlerin ve yönelimlerin salt bir doğa tarihidir”³⁹. Ferguson da bunu, ancak biraz daha dikkatle savunmuştu: “Her bir krallıkta (mineral yönden olsun, bitki ve hayvan dünyasında olsun) belli bir analogi söz konusudur; niteliklerin bir dağılımı, bağlantı zincirleri ve karşılıklı hizmet etme durumları var. Bütün bunlar akılsal güçlerin izlerini, tekil parçalar ne kadar farklı olsa da aynı zamanda o kadar güzel bir şekilde düzenlenmiş ve bağlı olduğunu görünce, daha da net bir şekilde ortaya çıkarıyor”⁴⁰. Bu modelin dili ve koşullarında tarih-bilimsel eleştirinin olağan durumuna geldiği ölçüsü, Christian Gottlob Heyne’nin bir değerlendirme yazısında net bir şekilde ortaya çıkıp somutlaşmaktadır. Başka bir kitabı değerlendirirken Heyne söz konusu yazara alkışlar takdim etmek gerektiğinden bahsederken, olumlu yanlarını şöyle betimleyerek ön plana çıkarmaktadır: “birçok bilimsel bilgiler, belli başlı şanslı yetenekler kuşkusuz vardır; bu meziyetler, eski çağın erken döneminin karanlık ve gizemli konuları hakkına açıklık getirebilecek şeyleri sezme; tekil küçük unsurları, izleri ve işaretleri bir araya getirme, hem de ipotéz

---

³⁹ Herder, *Ideen*, cilt 2, 13. kitap, Bölüm IV, sayfa 151.

⁴⁰ “Throughout the whole of every kingdom (mineral, vegetable, animal) there are runs a certain analogy; these is a distribution of qualities, a chain of connection and mutual subservency which renders the vestige of intelligent powers the more evident, that parts are so various, while the are so happily ranged and connected”. *Principles*; cilt 1, sayfa 173.

olmaksızın neyin çıkacağını bekleyerek onu tanınan bir şeyle ilişkilendirip adeta nötrale etme olanaklarını sunmaktadır.”⁴¹

Tarih konusundaki bu nötralizasyon (yansızlaştırma) hedefine varmak, nasıl olanaklı olacaktı? Bu soru bizi tekrar en baştaki özel ile genel olan arasındaki ilişkinin doğası nedir sorusuna yönlendirmektedir. Geç aydınlanma döneminin tarihçilerin bu konudaki en önemli ifadesi şu şekildeydi diyebiliriz: “Tarih tuhaf gerçekleştirmelerin (olayların) bilimidir”⁴². Ancak bir olayı “tuhaf” kılan nedir? Doğanın tasviri için geliştirilen ve tarihçilerin de devraldığı dili göz önünde tutarsak, bu sorunun yanıtı ancak, bir olayın bir sistem veya bir araştırma nesnesi ile ilişkili olarak ele alınması şeklinde olabilir. Hangi verilere yöneleceğimizi bilmeden önce, tarih-bilimsel bir soru ortaya atılıp ifadeye dönüştürülmelidir. Bu soru ise, hangi tekil unsurların dikkate değer, hangilerinin de önemsiz olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirler. Hiçbir olgusal durum, hiçbir olay kendi başına ve kendisi açısından “tuhaf” değildir. Bu hususu Schlözer *Universalgeschichte* adlı eserinin girişinde, genellik katmanları ile, bir Alman Tarihi, Avrupa’nın bir tarihi ve bir Evren tarihinin yazımında göz önünde tutulması gereken olay türleri arasında ayırım yaparak somutlaştırıp belirginleştirmeye çalışmıştır. Genellik ölçüsünün bu şekilde genişletilmesi ve büyütülmesi sayesinde veya kendisinin tabiriyle söylemek gerekirse “soyutlama” yoluyla, olayların büyük bölüm ve yanları önemsizleşirken, başka yönleri bir olasılık yeni bir anlama kavuşmaktadır. “Almanya nasıl oluştu; Avrupa nasıl oluştu, dünya nasıl oluştu?” şeklindeki üç soruyu yanıtlamak için, tarihçi birbirinden farklı olay çeşitlerine yönelmek durumundaydı. Evren tarihi bakımından şu durum geçerli olmalıydı. Schlözer’e göre: “Onun konusu dünya ve insan türüdür; ikinci durumda ise konu Avrupa ve Avrupa’nın insanıdır; birinci durumda da konu Almanya ve Alman ulusudur”⁴³.

Bu ayrıma koşut bir destek unsuru bulmak için Schlözer ayrıca, bu olayları bir “gerçeklik bağıntısı” içinde birleştirme gereğinden bahsetmiştir. Bu nedenle de o ve başka tarihçiler, tarihsel materyalin ya tek taraflı şekilde, birbirine benzemeyen olayları listeleyen kronolojik düzende veya özet içinde suni kategoriler altında düzenlenerek tasvir edildiği yerleşik yöntemi eleştiriyorlardı. Bu nedenle de gerçeklik bağıntısının

---

⁴¹ Göttingische Anzeigen (1790), sayfa 1515.

⁴² Gatterer, *Handbuch der Universal-Historie*. Göttingen 1761, sayfa 1.

⁴³ Aynı yer, cilt 1, sayfa 2 ve devamı.

oluşturulması da, bu gerekçeye göre, hem rastlantısallığı hem de düz sıra içinde birbirini izleme durumunu vurgulayan mekanik genellemelere güvenmeyi de engelleyebilirdi. Tarih biliminde mekanik açıklama yönteminin (genelde hareket aktarımı düşüncesinin fiziki modeline dayanıyordu) bir analogisi, nedensellik ilkesinin söz konusu durumda dolaysız olarak önceki olayın içinde tasarlandığı düz kronolojik düzenleme anlayışında hâkimdi. Olayların sırası ve birbirini izlemesi odaklı bakış açısı, tarihsel tartışma zemininde çok merkezi bir öneme kavuşuyor ve çoğu zaman, büyük olayları rastlantının bir sonucu veya bireysel kasıt ya da önemsiz veya tutarsız olayların eseri olarak görmeye yarayan tarihsel genellemelere yol açıyordu. Yeni düzenleme anlayışı ise basit çizgisel ardılık (olayların sıralı şekilde bir çizgide ilerlemesi) ilkesine izin vermiyordu, bu anlamda da olayların genelleyicilik düzeylerine göre bir sınıflandırma olanağı kalmıyordu. Bunun sonucu olarak da büyük olaylar artık farklı düzendeki olaylara uygun olarak açıklanamıyor; zaman çizelgesi üzerinde birbirine yakın olsun olmasın, hiç gözetmeksizin ilişkilendirilemiyordu (örneğin muharebeler ve belli antlaşmaları o halde Avrupa kültürünün gelişimi için belirleyici olmuyordu). Kronoloji, yerini gerçek bağlantılara bırakmak zorundaydı⁴⁴.

Özetle söylemek gerekirse, tarih birbiriyle ilişkili bireşimsel bir sistem toplamı olarak tasarlanıyordu artık. Bu bakımdan da organizeli bir bedeni belirleyen çok katmanlı sistemlere bir analogi kurulabilirdi. Tıpkı organizeli bedenler gibi bu “varlıklar” aktif, gizli güçler tarafından ileriye doğru hareket ettiriliyor ve Ferguson’un tabiriyle “ilerici karakterler” olarak nitelenebiliyordu. Ferguson’un deyişiyle söylemek gerekirse: “İlerici karakterler gelişme ve zayıflama arasındaki karşılıklı oyunun etkileri altındadır, ancak sabit değillerdir, belki varlıklarının herhangi bir aşamasında (yazar burada Almandada da tuhaf kaçan bir mantık bağıntısı kuruyor; olumsuz kip kullanması gerekirken, olumlu kipte bırakıyor; sanırım “bir aşama hariç hiçbir zaman” anlamında kullanıyor; çev. Notu). Bu nedenle töz dünyası için geçerli olan şey, organizeli öznelerin, ilerici oldukları sürece, bir düzelmeye gerilemesi ile yok olmaya başladıklarıdır.” Buna analogik olarak zekâ ve insan toplumu “ilerici doğalar” olarak

---

⁴⁴ “Hiçbir tarih yazarı, her şeyi zaman düzeni içinde anlatmaya mecbur değildir... Tarihi pek net tasvir etmek isteyen kişi, bir tarihsel vukuatı daha sonraki zamanda sağladığı sonuçları ve etkileri bakımından bildirmeli ve bunun ardından da yine daha geçmiş zamana dönmelidir; ya da bazen, benzerlik taşıyan olayları birleştirmeli, kasıt veya zaman bakımından bunlar birbirlerinden çok uzakta olsun olmasın.” Johann David Michaelis, Einleitung in die göttlichen Schriften des Neuen Bundes (yeni birliğin tanrısal yazılarına giriş), 2. basım, Göttingen 1765, cilt 2, sayfa 882.

kabul ediliyordu; bunlar devamlı olarak daha iyi hale geliyor ya da geriliyor; dolayısıyla da bu tanımları ile çözümlenmesi gerekiyordu. Bu anlamda da “yan yana var olan parçaların arka arkaya sayılması yolu ile tasvir edilen” sabit cisimlerden ayrılırken “ilerici özneler, bir durumun veya bir eylemin biçiminin bir başka parçaya yönelik geçişini oluşturan adımların sayılması ile betimlenmelidir”. Ancak bu adımların hiçbirisi bir başkasına oranla ne daha büyük bir önemle donatılmış ne de bir diğerinden daha açıklayıcı olabilir; bir başka deyişle: “hayatın her türlü çeşidi, bilindiği üzere bir embriyo ve anne karnındaki çocuk, nefes alan bir hayvan, büyüme çağındaki biri ve yetişkindeki doğal durum, hepsinde gerçekleşir”⁴⁵. Schlözer, “tuhaf olayların” düzeni konusundaki uygun yöntemin bir şeyin nasıl oluştuğu sorusunda, yani bir “genetik” yöntemde odaklandığını savunur; alıntılanmak gerekirse: “Devlet tarihlerinde en doğru kategoriler kuşkusuz genetik olanlardır, bunlar devletlerin kademeli olarak büyüme ve gerilemelerini (metamorfozlarını) belirler”⁴⁶. Genetik tarihin tasarımıyla yönelik bu proje dönemin teknik diliyle “pragmatik tarih yazımı” olarak diye nitelendirilmiştir. Bu tarih yazıcılığını Gatterer şu şekilde betimlemiştir:

“Tarihte pragmatizmin en üst derecesi dünyadaki nesnelere genel bir bağıntısını tasarlamak olurdu (Nexus Rerum Universalis – Latince: Evrendeki nesnelere örgüsü). Zira dünyadaki hiçbir olay münferit değildir. Her şey birbirine kenetli, oluşturulur, meydana getirilir ve vesile olup kendi başına meydana getirir. Zenginlerin ve alt tabakadakilerin olayları, tekil olanla hepsinin, özel hayatın ve büyük güç çevrelerinin hepsi birbirinin içine geçmiş ve birbirine bağlıdır”⁴⁷. Kuşkusuz hiçbir ölümlü bu hedefe ulaşamaz, Gatterer’in farkında olduğu bir gerçekliktir bu. Ancak özel olanla genel olan arasındaki ilişkiyi yeniden düzenleme yönünde bir dürtü olarak, yeni önemli kategoriler yerleştirmeye yarayacak, tarihsel genellemeler yapmada yeni biçimlere yol açacaktı.

---

⁴⁵ “Progressive natures are subject to the vicissitudes of advancement or decline, but are not stationary, perhaps in any period of their existence. Thus, in the material world, subjects organized, being progressive, when they cease to advance, begin to decline...Mechanical bodies are described by the enumeration of co-existent parts...subjects progressive are characterized by the enumeration of steps, in the passage from one form to state or excellence to another....The natural state of a living creature includes all its known variations, from the embryo and the foetus to the breathing animal, the adolescent and the adult, through which life in all its varieties is known to pass. *Principles*. Cilt 1. sayfa 190 ve devamı.

⁴⁶ *Universal-Historie*, cilt 2, sayfa 358.

⁴⁷ *Vom historischen Plan* (tarihsel plan hakkında). Allgemeine historische Bibliothek, 12 cilt, Göttingen 1767 – 1771, cilt 1, sayfa 85.

Bu biçimler yeni doğa bilimlerinin “açıklayıcı” yasalarına benziyor, bu anlamda da iki ayrı kategoriden oluşuyordu: ilki sistem tanımına odaklanırken ikincisi uzun vadeli değişimlerin yasalarını oluşturma işlevini görüyordu. Birinci kategori, organizeli bedeni belli bir tavırla donatan karşılıklı aksiyon modelinin yanı sıra sosyal bir bedende (cisimde) aktif güçlerin belirlenmesini sağlıyor ve kapsıyordu. İlk varsayıma göre (bireyden medeniyete kadar) her sosyal beden (varlık) belli bir dereceye kadar, içinde yaşamını sürdürdüğü fiziki ve sosyal çevre tarafından biçimlendirilir. Buna bağlı olarak da tarihçiler iklim, toprak yapısı, din, “görüşler” ve kültürü, bir bedeni sosyal bakımdan biçimlendiren ve belirleyen, yani sınırlayan unsurlar olarak göz önünde tutar. Spesifik tarihsel unsurlar (yani sosyal ve ekonomik organizasyonlardan kültüre kadar uzanan açılar) “edinilmiş özellikler” veya yaşam biçimleri olarak ele alınıyordu. Sosyal bedenin “özelliklerini” (karakteristik unsurlar) belirleyen kökleşmiş ölçütler olarak yine de var oluşsal anlamda sabit nitelikler değildi bunlar. Olumlu veya olumsuz yönde değişime uğrayabilirlerdi. Bu değişim, büyük ölçüde sistemin içindeki aktif unsurlar tarafından sağlanıyordu, daha somut bir ifadeyle, aktiviteleri sosyal bedeni ileriye veya geri götüren insan veya gruplarca belirleniyordu. Schlözer kendi kayıtlı edici kıt sözlü tavrıyla bize geç aydınlanma dönemindeki tarihçiler tarafından hangi grupların aktif olarak değerlendirildiğini salık verir. Gatterer tarafından geliştirilen evrensel değişim ilişkileri konusunu genişletirken Schlözer şunun altını çiziyordu: “Yeryüzünün tüm halkları, ne kadar dolaylı olsa da, her zaman birbirleriyle bir bağa sahip olmuştur... Ama bu bağın yollarını tarihçi fatihlerin ve orduların cümbür cemaat yürüdüğü savaş güzergâhlarında aramasın, daha çok, tüccarların, keşiş ve havarilerin ve yolcuların fark edilmeden süzülmesi yan yollara yönelsin”⁴⁸. Havariler, satıcılar, yolcularla birlikte zanaatkarlar ve çiftçiler, bilginler, sanatçılar ve şairler, Schlözer’in fikrine göre, tarihin gerçek ileri güçleri olarak organizeli bir bedenin “içinde yaşayan” aktif güçlerle analogikti.

Bu aktivitelerin sonuçları gelişmiş güzel veya keyfi değildi. “İnsan bilimleri” tarafından türetilen yasaları göz önünde tutarak sağlanan belli bir gelişim düzeni içinde yer alıyordu. Tarihçiler gelişim için genel betimleyici bir model ön görüyorlardı, bu da bir yükselmenin (veya gerileme) tasarımı açısından bir analogi oluşturuyordu. Bu model örneğin basit olandan karmaşık olana yönelik hareketliliği, parçalar arasındaki iletişimin yoğunlaşmasını, işlevin gitgide karmaşıklıklaşıp iş bölümüne doğru

---

⁴⁸ Unviersal-Historie, cilt 2, sayfa 272 ve devamı.

özelleşmesinin yanı sıra sade algının daha duyarlı algı haline gelerek doğa ile özdeşleşmesinden; aynı doğadan akılsal yollarla bölünmesini ve hatta onun karşısındaki, şiirden nesre geçişin sınırını belirleyen yabancılaşmasını da gelişimsel açı olarak içeriyordu. Gerileme ve yok olma bu evrelerin tersi anlamına geliyordu; çürüme, kabalaşma, iletişimin sınırlandırılması ve belki de parçalara bölünüp başka yabancı bir güç tarafından ele geçirilmesi, bir toplum “hantal” ve hemen hemen “cansız” olmaya yüz tuttuğu anda bir gelişmenin sonucu oluyordu⁴⁹. Fakat devamlı gelişmenin ortaya çıkardığı bazı zihinsel unsurların artık geri alınması mümkün değildi; ilkel toplumun sade duygu dünyasına dönüş artık olanaklı değildi. Buna bağlı olarak yok olmaya başlayan toplumlar usu barbarlıkla birleştirerek daha az gelişmiş bir “ilkel toplum”dan daha da barbar hale gelebiliyordu.

Değişim örneklerinin evrensel olarak geçerli olduğu varsayılıyordu, çünkü bunlar bir olasılık, insan doğasının içindeki güdüsel güçlere dayanıyordu. Ancak, güdüler, sadece bir nesne ile bağlantılı olarak anlaşılabilir olduğundan dolayı bu betimsel biçimler de ancak belli bir bağlam çerçevesi içine yerleştirilince bir anlama sahip olabiliyordu. Doğadaki dünyada bu biçimler “boş” idi. O halde, yani herhangi bir organik varlığın nitelikselliklerini tanımlayamazdı. (örneğin, bir balığın kanadı ve bir kuşun kanadı işlevleri bakımından bir ilişki içinde ele alınabilirdi gerçi, ama dış görünümü açısından herhangi bir benzerliğe sahip değildi). Heyne bu varsayımı bir eleştiri yazısında ele alıp mitlerdeki gelenekler arasındaki benzerlikler ve farklılıkları açıklamaya çalışırken şunları belirtmiştir: “Bütün bunları, insanın toplumsallaşması, merakı ve her şeyi bilme hırsından çıkarabiliriz; otoriteye bağımlılığı ve mucizelere veya olağandışı şeylere karşı duyarlılığı ve benzer şeyler güdüler olarak her bir halkın kültür düzeyi veya bilgisizliği ölçüsünde her dönemde, her insan türünde sonsuz bir çeşitlilikle değişip durur. Araç hep aynıdır, ancak ses tonları, moral, ilişki ve karışıma göre sonsuz bir çeşitlilik arz eder”⁵⁰. Bu anlamda tarihin yasaları, benzer biçimlerin

---

⁴⁹ William Robertson, *The history of the Reign of the Emperor Charles V with a View to the Progress of Society in Europe from the Submission of the Roman Empire to the Beginning of the Sixteenth Century*; 3 cilt, Londra 1769; cilt 1, sayfa 7 ve devamı. Aynı şekilde karşı John Miller, *Observations concerning the Distinction of Ranks in Society*. Londra 1771: “But this only shows, that the growth and decay of society have in some respects a resemblance to each other, which, independent of imitation, is naturally productive of similar manners and customs” (“bu sadece, toplumun büyüme veya gerilemesinin bazı açılardan birbirleriyle benzerliğe sahip olduğunu ortaya koyar, ki bu taklitten bağımsız olarak benzeşik davranış ve alışkanlıkların doğal sonucu olarak değerlendirilmelidir.”) sayfa 178.

⁵⁰ Göttingische Anzeigen (1790), sayfa 1319.

açıklanması yönünde analogi ve karşılaştırma araçlarını kullanmayı sağlayan birer kılavuzdu. Gerçek tarih bilimi biçim ile içeriği birleştirip tarihsel analizin hem uyumlu birliği hem de çeşitliliğini korumalıydı.

Düzenli biçimle bireysel tekillik arasındaki bu karşılıklı etkileşimi varsaymanın yardımıyla aydınlanma sonundaki tarihçiler artık, dokümanter delillerin az veya hiç olmadığı araştırma alanlarına kadar girmeye cesaret edebilirlerdi. Halkların çok eski tarihi, dinin, mitlerin, ritüellerin, hatta dillerin tarihi muazzam bir enerji ile yayıldıkları araştırma alanlarıydı. Bu sürede kimi tarihçi, analogi kurmayla çıkarımlarda bulunma dürtüsüyle hareket ederken, geçici bir süreliğine şiirin nesir üzerindeki egemenliğine de boyun eğiyordu. Sonuçlar kuşkusuz değişik düzeyde ortaya çıkıyordu, ancak tüm tarihçiler, her türlü ifade edişin zamana ve mekâna bağlı özgün doğası nedeniyle bu tür genellemeleri yapabileceklerine inanıyorlardı. Örneğin bu anlamda şiir hala belli bir toplumun “bireysel” veya “orijinal” bir ürünü; dış dünyayı yansıtıp yeniden oluşturan aktif insan zihninin bir sonucu olarak kavranabiliyordu. Bu görüş, geç aydınlanma döneminin tarihçilerini, şiirin kültürel özelliklerinin araştırılmasında ve hatta söz konusu şiir anlayışının (edebiyatın) olduğu toplumun siyasal tarihi üzerine düşünmede bir araç olarak kullanmaya kadar cesaretlendirmiştir. Homeros’un destanlarından alın Eski Alman Nibelungen şarkısı, ortaçağdaki şövalye şarkıcıları, Ossian ve Romalı Şarkı geleneği; bütün bu edebi ürünlerden tarihçiler tarihsel anlamını çıkarmaya çalışırken öncelikle kabul ettikleri özel ile genel arasındaki ilişkinin temelinde ilerliyorlardı. Bu anlamda Niebuhr’un belirleyici Roma Cumhuriyetinin Tarihi geç Aydınlanma döneminin tarih yazımında bir doruk noktası olarak anlaşılabilir⁵¹.

Organizeli bedenlerin dereceli olarak belirginleşen “gelişme”si tekil bazı uzmanlık alanlarına kadar genişletilmeye başlanmıştı; bunlar arasında örneğin sanat (Winkelmann), Ekonomi (Smith) veya din (Michaelis, Semler, Ernesti, Spittler) geliyor; ancak aynı şekilde sömürgecilik (Raynal, Schlözer, Heeren) veya erkekler ve kadınlar arasındaki güç ilişkisi (Millar) gibi belli başlı sorun öbeklerine de uyarlandı. Bununla da kalmayıp, “gelişme” fikri örneğin dil (Schlözer, Adelung, Herder, Monbodo, Humboldt) gibi insan etkinliklerine de uygulanmıştır. Organizeli bedenler konusunda analogi kurma yönteminin genişletilmesi, en çok bilinen örnek olarak tabii ki uluslar ile medeniyetler arasındaki ilişkide (Herder, Robertson, Ferguson, von Müler) somutlaşmıştır. Bu

---

⁵¹ Reill, Barthold Georg Niebuhr.

süreçte, “genelde eski çağların girişimlerini, hatırlanmaya değmedikleri için göz ardı eden” aydınlanma sonundaki tarihçiler, kendilerinden önceki tarihçilerin eserlerini değersizleştirmişlerdir. Bu anlamda tarihçiler aynı zamanda, kendi dönemlerini örneğin “muharebe ve resmi antlaşmalar”⁵² gibi dış görünümsel sorunlar açısından değerlendirdiklerini söyledikleri öncülerinden bazılarını da yargılamışlardır. “Olayların ve vuku bulanların ruhu”nu keşfetmek ve “devlet bünyesinin iç bağlantısı”na dikkat etmek, daha önemliydi artık⁵³.

Bu emrivaki talep, tarihçilerin özel olanla genel olanı birleştirme yoluyla çözmeye çalıştığı bir başka sorun ortaya çıkardı. Bu tarihçilerin anlayışına göre, bir çağın, bir olayın veya bir medeniyetin ruhunu takdir etmek için pragmatik yöntemden daha başka bir analiz biçimine gereksinim vardı. Schlözer aslında şunları söylerken herkes adına konuşuyordu: “Başka bir deyişle, her tür olaylar dizisi iki yollu bir okuma ile ele alınmalıdır; ilki uzunluğuna doğru, ileri ve geriye dönük; ve sonra da enine doğru, yana ve eşzamanlı (senkronik) düzlemde”⁵⁴. Senkron tasvir yöntemi, içinde bir kişinin “yaşayıp etki ettiği” dünyayı yeniden yaratmaya yarıyordu⁵⁵. Bu düşünceye ilişkin en başta alıntıladığım bir anonim yorum yazısının sözleri ile bir şey söylemek gerekirse, tarihçi “sıradan halk insanının saman çatısı altına sığınmaya çalışırdı, onun masasına oturup çocukları arasında, onun çiftinin yanında onu izlerdi, ağlayışını ve gülüşünü onunla paylaşır, hissiyatının ve anlayışının izlerini sürer, içinde o an bulunması icap eden mutluluğunun ölçüsünü de buna göre belirlemeye çalışırdı”⁵⁶.

---

⁵² Millar, *Ranks in Society*; sayfa XII. Millar, “commonly overlooked the transactions of early ages, as not deserving to be remembered” (ilk çağların hatırlanmaya değmeyen girişimlerini gözden geçiren) kişiler karşısında kuşkuyla duruyordu. Meiners kendi kitaplarının birisinin değerlendirme yazısında tarihsel araştırmanın konusunu şu şekilde betimliyordu: “Yazar insanlık tarihini, içinde yeryüzünün şimdiki ve önceki zamanına yönelik gelişimsel birkaç değerlendirmeden sonra, insanların en eski ikametgâhından ilerleyerek yeryüzünün gitgide her türlü parçasına kadarki yayılışının anlatıldığı bir bilim olarak tanımlar. Bununla birlikte halkların bedendeki oluşumunun ilk haldeki ayrımını; zihnin ve kalbin niteliklerini tartışarak kültürün çeşitli derecelerini, besin kaynaklarını ve içecekleri, barınakları ve kıyafetleri, süs ve tuhaf alışkanlıklar, çocukların eğitimi, kadın milletine karşı tutum ve muameleyi, yönetim biçimlerini ve yasaları, adetleri ve refah ve görgü anlayışını, namus ve namussuzluk, nihayet de görüşler ve tüm halkların bilgisi, özellikle de aydınlanmamış olanların durumunu tasvir etmiş ve birbirleriyle kıyaslamıştır. Göttingische Anzeigen (1786); sayfa 89 ve devamı.

⁵³ Gatterer, *Allgemeine Historische Bibliothek*, cilt 2, sayfa 32. Millar için çok olağan ve tipik bir durum olarak iç siyasetin önceliğinin vurgulanmasıydı; bunun için örnek olarak şu düşünceyi verebiliriz: “Historians should concentrate upon the interior police and government of a country” (tarihçiler daha çok bir ülkenin iç siyaseti ve hükümetine odaklanmalıdır”); *Ranks in Society*, sayfa XII.

⁵⁴ *Universal-Historie*, cilt 1, sayfa 46.

⁵⁵ *Göttingische Anzeigen* (1789), sayfa 541.

⁵⁶ *Hannverisches Magazin* (1787), sayfa 695.

Bugün “gündelik hayat tarihi” diye adlandırdığımız şeyi çok güçlü şekilde çağrıştıran bu program, bu şekilde bakılan materyalin tasvir edilmesi gereken tarza ilişkin ciddi soruları da beraberinde getirmiştir. Senkron tasvir yöntemi, diyakronik betimleme anlayışından, bilinçli olarak nedensel bağlantıların vurgusundan kaçındığından dolayı köklü bir şekilde ayrılıyordu. Bunun nedeni de tümeli uygun ve özgün “ruhu” ile beraber tasvir etmeye çalışmasındaydı. Ferguson 1769 yılındaki tarih bilimini tanımında şu şekilde belirginleşmiştir: “Olgusal verilerin toplanması, tarih biliminin oluşturucu zeminidir, hem betimsel olanın, hem de anlatımsal olanın. Betimsel tarih anlayışı birbiriyle ilişkide olan durum ve niteliklerin kesitini sunar bize. Anlatımsal tarih ise birbirini izleyen olayların kesitini yansıtır”⁵⁷.

Geç aydınlanma dönemindeki tarihçiler için betimin bilgi kuramsal konumunun belirlenmesine dönük soru, tarihsel sunumun/anlatımın bilimsel konumu bakımından temel sorun haline gelmiştir. Çoğu tarihçi için betim zorunlu olarak tasavvur gücünün kullanımını içeriyordu ve bu zorunluluk tarihi, kurgulamanın yakınlarına sürüklüyordu. Fergusonun bu anlamda yine şu sözleri kullanılır: “Tasavvur gücü, belli nesnelere o anda söz konusu olduğunu ve her türlü nitelik ve durumla –gerçek veya kurgusal fark etmez- donatılmış olduğunu bize düşündürür”⁵⁸. Asıl soru, betimin sınırlarından dışarı çıkmadan kurgulamanın içine sürüklenmeyi nasıl sağlamak gerektiği yönündeydi. Gatterer bu soruyu 1767 yılında yanıtlamaya çalışmıştır ve bu çabasında da bilimsel “anti-mekanikçiler”in yararlandıkları bilgi kuramsal çıkışlarından çok yoğun şekilde beslenmiştir. Soyut ve gerçek bilgi arasındaki ayrımın temelinde tarihçilerin, “bireysel şeyleri” anlamaya dönük uğraş içinde olmalarını savunuyordu. Bu anlamda tarih biliminin ilgisi hayata odaklanıyordu, somutlaştırmak gerekirse, hayatın nasıl algılanıp yaşanmış olduğunu sorguluyor, dolayısıyla da –bu gerekçelere göre- organizeli bilginin en dolaysız ve aynı zamanda en muazzam biçimiydi. Ona ulaşma yolları, o anda söz konusu olan, duyuşal yolla edinilebilir yaşam içeriklerinin bir tür havzasına başvurma olanakları sayesinde açılıyordu bu düşüncelere göre; bu bağlamda da geçmişin anlaşılması ve tekrar yaşanılması olanaklı hale geliyordu. Bu anlama insana özgü tüm dürtülerin ve başkası ile ortak hisseye sahip olma yetisinin varlığı ile toplamı sayesinde

---

⁵⁷ İngilizce aslı ile: “Collections of facts constitute the history, either descriptive or narrativ. Descriptive history ist the detail of coexistent circumstances and qualities. Narrative history ist the detail of successive events”. *Institutes of Moral Philosophy*; sayfa 60.

⁵⁸ İngilizce aslı ile: “Immagination is stating objects as present, and invested with all the qualities and circumstances, real or fictitious” *Institutes of Moral Philosophy*. Sayfa 62.

gerçekleşiyordu. Tarihsel betimleme de bu doğrultuda tekrar yaratımı mümkün olduğunca canlı kılarak geçmiş ile şimdiki zaman arasındaki uçurumun üzerine köprü inşa etmeliydi ki gözlerimizin önüne geçmişi tüm canlılığı içinde getirebilsin. Böylelikle, Gatterer'in "ideal şimdiki zaman" diye nitelediği şeyin yaratımı yoluyla tarihsel betimleme işi "geçmişe dönük hayali zapturapt altına alır". Tarihçiler ve şairler de bu anlamda birbirine çok benziyordu, ancak şairlerden farklı olarak –yine Gatterer'in söylem ve düşüncelerine dayanarak söylemek gerekirse- tarihçiler gerçeklik ilkesince yönlendirilmek zorundaydı. Tarihçi ile şair arasındaki farkı Gatterer şu şekilde özetlemiştir:

"Şair, kendisinin birleştirdiği şekil ve koşullarda asla söz konusu olmayan bir bütün yaratırken, tarihçi kendi anlatımının açıklığı sayesinde, bir zamanlar söz konusu olmuş olan bir şeyi, bilakis söz konusu olduğu şekliyle, sadece yeniden göz önüne getirir. Yani tarihçi ölü olan şeyi tekrar canlı hale getirip geçmişi şu anda söz konusu kılar ve böylece kendisi ile birlikte okurlarını gerçi zayıf bir taklitte*, ancak yine de gerçek bir taklit yoluyla bir anlamda tanrısal konuma yakınlaştırır, -hani tanrısal konum ve akıl açısından hiçbir şey geçmiş, hiçbir şey gelecek olmaz ya, aksine her şey aynı anda söz konusu olarak gözle görülür durumdadır, soyutluktan uzak, her şey bireysel, her şey görsellik denkleminde bilgiye ulaşmadır ya, aynen öyle bir konumdur bu da"⁵⁹.

Hem betimsel hem de anlatsal tarih yazımı için koşul olarak, gözlemleyen ile gözlemlenen arasında analoginin, anlatımının anlaşılmasını sağlamak geliyordu. Tarihçi sadece sosyal bir dünyaya değil, aynı zamanda canlı doğaya katılımında bulunan biriydi. Ancak bilgi özellikle de bu nedenle hiçbir zaman mutlak olamazdı. Bilmenin insan açısından ulaşılabilecek en üst derecesi "görselleştiren akıl"dı, güçlerin birbirleriyle bağlantılı olduğu bir tarzın, bu güçleri birleştiren bir tasavvur yoluyla kabul

---

* "Taklit" – Yunanca: "Mimesis"; Aristoteles'in Poetica'sında şiir sanatının en temel göstergesi olarak tanımlanmıştır. Burada Gatterer "taklit" sözcüğünü kullanarak gizli/açık bir şekilde şiir sanatının temel tanımına atıfta bulunmaktadır. (Çev. Notu)

⁵⁹ Gatterer, *Von der Evidenz in der Geschichtskunde* (Tarih öğretisindeki açıklık/gözle görülür olan hakkında). In: *Die Allgemeine Welthistorie, die in England durch eine Gesellschaft von Gelehrten ausgefertigt worden* (İngiltere'de bir âlimler topluluğu tarafından tasarlanan bir genel dünya tarihi). Yay. D.F.E. Boysen. Halle 1767, sayfa 20. Bu tarihten 50 yıl sonra bile Heeren hala benzer bir tanım sunabiliyordu: "Şairin coşkusunun kaynağı hayal gücünde gizlidir, yani gerçeklikte değil de, olasılıkta. Tarih yazarının coşkusunun kaynağı ise gönülde, insana özgü olana katılımında gizlidir, yani olası veya olanaklı olan şeyin dünyasında değil de, gerçek olanın dünyasında yer alır. Bu şekilde de tarih yazarı kendi benliğini işlemekte olduğu konunun içine taşır; bu şekilde davranmalıdır, çünkü aksi takdirde makul şekilde ele alamazdı aynı konuyu. Bunu yapmaya izni de vardır, zira bu şekilde anlatılarak bozulmaktan çok çok uzakta, konusu daha çok bizim "insan hakikati" dediğimiz o hakikati bize sunar". *Andenken an deutsche Historiker*. In: *Historische Werke*, cilt 6, Göttingen 1823, sayfa 438 ve devamı.

ve takdir edilmesiydi yani. Doğanın birleşik düzeninin “alaca karanlığı”nı asla saydamlaştırıp içini görmek olanaklı değildi; aynı şekilde, insanın bir gün, temel-biçimi veya genel olanla özel olanı birbirine bağlayan iç şekli kavramayabilmesi da olanaksız bir şey olarak değerlendirilmekteydi. Olguları titiz bir şekilde gözlemlemek, çeşitli düzlemlerde birbiriyle ilişkilendirmek ve farklı açılardan sorgulamakla yetinmek gerekiyordu. Geç aydınlanma döneminin tarihçileri, betimleme ile anlatı veya nedensel analiz ile geçmiş hayatın tekrar yaratımı arasında seçim yapmak zorunda hissediyorlardı kendilerini. Her iki yolu izleme, insan hayatının paradoksunu kabulünü pekiştirmekten başka bir anlam taşımazdı. Tarih anlayışı buna bağlı olarak; biçimsel gelişim örneklerinin anlamını tarihsel ve genellik arz eden çevresel belirleyenlerin spesifik güç alanlarına belli bir anda yönelen en üst derecedeki bir bilinçle birleştirme çabası şeklinde tanımlanmıştır. Bilimsel analiz kavramı konusunda bu tarihçiler hem olgucu hem de araççı sayılıyordu. Olgu (fenomen) en temelde anlatının nesnesiydi, kuram ise, anlamayı sağlayacak araç oluyordu, ancak bu araç kendi kendine işleyen bir süs değildi. Daha geniş bir anlamda bu yaklaşım diyalog tarzı olarak nitelenebilir. Geç aydınlanma dönemindeki tarihçiler tarihsel malzemenin düzenlenmesi ve yapılandırılması konusundaki çeşitli tarzlar arasında bir diyalog kurmaya çalışarak okurla da bir diyaloga girmenin yollarını arıyorlardı⁶⁰. Her iki durumda da hedef aydınlanma idi, dogmatik savların ortaya atılıp haklı çıkarılması değil.

---

⁶⁰ Bu pozisyonun çok iyi bir değerlendirilmesi Ursula A. J. Becher tarafından, *August Ludwig von Schlözer. Analyse eines historischen Diskurses* adlı çalışmada yapılmaktadır. In. *Aufklärung und Geschichte*, sayfa 344 – 362.